

РЕЦЕНЗИЯ

по дисертационния труд „Положителната стигма и формирането на личността на лица с увреждания в юношеска и младежка възраст“ на **Велина Желева Чочева** за присъждане на образователната и научната степен „доктор“ в област на висше образование 1. Педагогически науки, професионално направление 1.2. Педагогика- докторска програма „Специална педагогика /Социална работа/“

От проф. Васил Хараламбов Стамов- дпн

С уведомително писмо № 471/ 28.01.2019 г. на Медицинския факултет на ТУ- Ст.Загора съм известен , че съм избран за член на Научното жури и рецензент на дисертационния труд на В.Чочева. На това основание пристъпвам към рецензирането на труда.

1. Информация за кандидата

Велина Ж.Чочева придобива квалификация „Специалист-зъботехник“ /1998-2001/ в Медицинския университет- София. Завършва бакалавърска програма по социални дейности /2003-2007/ и магистърски програми по „Социална работа и медитация“ /2007-2009/ в ТУ- Ст.Загора и по „Логопедия“ в СУ „Св.Кл.Охридски“- София.

Владее английски език /равнище-„добро“/.

2. По технологията на процедурата

Спазени са всички изисквания по ЗНСЗ и Правилника за приложението му / зачисляване, докторантски изпити, обсъждания на труда, вътрешна защита, решение за удължаване срока на докторантурата и за провеждане на публичната защита/. Всички административни структури /Ректорат, факултет, катедра/ са изпълнили своите задължения в предвидените от закона срокове. Представени са съответните документи. За рецензиране са депозирани на хартиен и дигитален носител дисертационният труд и авторефератът по него. Преценката на изложената по-горе информация ми дава основание да рецензирам докторската дисертация на В.Чочева и да я представя на публичната защита.

3. Оценка на дисертационния труд

С протокол № 11/11.12.2018 г. работната тема на дисертационния труд „Социални аспекти на положителната стигма при хората с увреждания“ е променена на „Положителната стигма и формирането на личността на лица с увреждания в юношеска и младежка възраст“. Така темата е приведена в съответствие с параметрите на проведеното изследване.

Изборът на темата е сполучлив. Отхвърлянето /“стигмата“/ в социалния смисъл на понятието е реален факт в социалното битие на лицата с увреждане. То е значим фактор в живота на юношите и младежите от тази категория. Проучването му има важна роля както за теорията, така и за практиката. В същото време е потребно понятието

„положителна стигма“ да бъде логически обосновано. Отхвърлянето /“стигмата“/ е негативен процес. Формулираната тема на дисертационния труд изисква да бъде детайлно изяснено логически как отрицателното понятие придобива положителна окраска.

Дисертационният труд е композиран в три глави: 1. Проучване на публикации по темата „стигма“. 2. Организация на собственото научно изследване. 3. Анализ на емпирическите данни и извеждане на произтичащите изводи от изследването в теоретически и практически план. Избраната структура позволява В.Чочева да изпълни заявените намерения в увода на своя труд.

Докторантът подробно и с подчертана прецизност проучва публикациите по темата. В идеята за хуманизма открива мотивацията за промяна на общественото мнение към лицата с увреждания. С право акцентира върху преодоляване на негативното отношение към тях. Приема, че то е белег на „позитивната стигма“. Възможностите на лицата с увреждания са обективната база на положителното изменение на отношението на обществото към тях. В.Чочева подробно анализира концепциите на редица автори /Ъ.Гофман, Ъ.Кац, А.Кнуф, Л.Ю.Епов, С. Нунев/. Подробно представя гледищата на авторите към стигмата и автостигмата. Маркира техните компоненти. Процесът на стигматизация е илюстриран като цикличен процес с фиг.1. Интерес представляват стигматизиращите маркери и механизмите, които влияят върху стигмата и стигматизираните индивиди. Дестигматизацията се разглежда като аспект на положителната стигма. Успешно е представена развитата от различни автори концепция за положителната стигма. Маркира психологическите процеси, които помагат да бъдат избягнати негативните процеси на стигматизацията. Представя моделите на Ших, Милър и Кайзер за защитни стратегии и развитието на устойчивост. Би било добър завършек на тази част, ако В.Чочева формулира ясно своята визия за основните понятия в своето изследване- „стигма“ и „автостигма“. Също така е ненужно разточителното изложение за различните категории лица с увреждания. По-скоро следва да бъде посочено какви са общите и различните белези на отхвърлянето при всеки вид увреждане.

Формирането на личността на лицата с увреждане през юношеския и младежкия период е вторият съдържателен център в дисертационния труд. Акцентът пада върху социалния аспект на този период. Приема тезата на Ериксон, че той е период, който се характеризира с „криза на идентичността“.Отбелязва спецификата на юношеството и младостта, маркирани от редица автори. Стремещът при юношите е постигането на пълна автономия, а при младежите- да бъдат автори на собствената си съдба. Илюстрира периодизацията на човешкия живот в общочовешки план със скала № 1 /стр.52/. Настъпват промени в социалното развитие и формирането на личността. Обсъжданата информация се отнася за юношите и младежите без увреждания.

В параграф 1.4.1. В Чочева насочва вниманието си върху юношите и младежите с увреждания. Формирането на личността им се влияе от социалната среда. В тази светлина изяснява два подхода към лицата с увреждане- медицински и социален.

Авторът ги противопоставя и изразява предпочитанията си към социалния подход. Предимството на социалния подход е, че фокусира вниманието върху премахване на бариерите пред юношите и младежите с увреждания. В същото време с големи подробности маркира цялото многообразие от увреждания. Така на практика фактически се свързват медицинският и социалният модел и се елиминира тяхното противопоставяне. Авторът би следвало да съсредоточи вниманието си върху тази особеност, която налага използването и на двата подхода. Така се повишава вероятността за успешна социализация и осъществяване на „положителната стигма“.

Параграф 1.4.2. е посветен на социализацията на юношите и младежите с увреждания. Интерпретират се понятията социална адаптация, социална инхибиция, социално-психологическа дистанция, фрустрация, депривация, мимикрия.. Обсъжданият апарат е важен, но е необходимо обобщение, което да даде оперативния модел, по който се организира собственото изследване на стигмата в процеса на социално-психологическото формиране на юношите и младежите с увреждания. По този начин ще се осмисли подробният анализ на публикациите по проблема.

Втората глава на дисертацията представя инструментариума за собственото изследване на „положителната стигма и формирането на личността на лица с увреждания в юношеска и младежка възраст“. Замисълът е сериозен: как „стигмата“ да се трансформира в „положителна стигма“ през специфичния житейски период на увредените юноши и младежи в процеса на личностното им развитие. Структурирането е подредено логически. В. Чочева маркира три етапа с точно определено съдържание. Първият етап предвижда проучване на политиките, тенденциите, нормативната база, практиките за работа с хора с увреждания и проучване на публикации по темата. Вторият етап е посветен на формирането на групите за изследване. Третият етап включва теоретически анализ и статистическа обработка на емпирическите данни от изследването.

Целта на изследването е формулирана точно: установяване влиянието на „позитивната стигма“ върху личностното формиране на юношите и младежите с увреждане при непосредствен контакт с връстниците им в норма. В пет пункта са детайлизирани подзадачите и очакваните резултати. Представени са две хипотези на изследването. Към всяка хипотеза е посочено как ще бъде даден отговор на предположенията. „Стигмата „ и „положителната стигма“ са определени като обект на изследването. В съзвучие е формулиран и обектът: процесът на реализация на „позитивната стигма“ и влиянието ѝ върху формирането на личността на лицата с увреждания през периода от 15 до 30 години.

Важна част е наборът от методи за изследване. В. Чочева започва с представянето на въпросници „Мотивация за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания“, „Скала за оценка на отговорите“ и „Въпросник за социална приспособимост“.

Участниците в изследването са описани в параграф 2.2.- експериментална извадка с териториална карта и конкретни данни. Така представена методиката не дава

отговор за използвания инструментариум /методи, регистрация на емпирическите данни, групиране на данните, статистическа обработка, критерии и показатели за оценка и интерпретация/. Включването на конкретни данни от изследването тук нарушава логиката на целия труд. По характер те се отнасят към третата глава. В изследвания от подобен характер е необходимо статистическо осигуряване на извадката от участници в изследването.

Третата глава е най-ценната част от дисертационния труд. Логично следва нейното съдържание: резултати от изследването. Озаглавяването „3.Количествен анализ“ ограничава обхвата на труда. Съдържанието обаче представя целия диапазон на изследването. В този смисъл третата глава демонстрира изследователските умения на В. Чочева.

Докторантът изследва значителен брой юноши и младежи с и без увреждания . Географски те са от два континента /Европа и Азия/ и са от България , Русия, Казахстан и Холандия. Представителите на популацията без увреждания са 223 и с увреждания- 97. Броят на жените е 229, а на мъжете- 91. При тази представителност възниква въпрос дали отговорите на жените и мъжете са статистически представителни и съпоставими. Същото се отнася и за лицата с и без увреждания. Представява интерес интерпретацията на резултатите от всяка страна /Той не е поставен и дискутиран от докторанта/.

В третата глава са обособени три съдържателни центъра в зависимост от използваните методики. / мотивация , скала, въпросник/. Показателите за анализ са пол, възраст /с диференциране до 20 и над 20 години/, лица без и с увреждания, с и без насоченост към работа с хора с увреждания и по конкретните въпроси. Данните са прецизно обработени. Обобщени са в информативни таблици. Онагледени са в графики. Направена е математико-статистическа обработка със съвременни инструменти. Поетапно са направени изводи от анализиранияте данни от методиката „Мотивация за общуване без предразсъдъци с хора с увреждания“. Приемам ги за достоверни и затова не отивам в подробностите на многобройните частични анализи. Обаче данните от статистическата обработка не се използват достатъчно за обосновка на заключенията. Необходимо е тълкуването на стойностите на F, p, Sig, за да бъдат подкрепени изводите /от 1.-5., стр.124,125/ и да бъдат избягнати неточните формулировки от рода на „Като цяло по отношение на всички останали съждения не се открие статистически значима разлика“. Наложително е обяснението за разликата в броя на изследваните лица /посочени в методиката-320/ и реално изследваните- 243. От лицата с увреждания липсват 77, останалите 20- не покриват статистически необходимия минимален брой /30/.

Въпросникът „Скала за контакти с хора с увреждания/ дава отговор за мотивите на контактите между лицата с и без увреждания. Броят на лицата без увреждания е 223 и 20- с увреждания. Тук отново възниква проблемът за статистически необходимия минимален брой за изследване. Резултатите в обобщен вид са представени в графика № 22. Отразени са количествено измерените данни по 5 критерия за честотата на контактите. Следват графиките с установените данни по всеки показател и по всеки въпрос. Освен абсолютния брой при анализа се използват и процентни стойности. Проследяват се данните по полов признак, възрастови подгрупи, с и без насоченост

към работа с хора с увреждания. Заключение, че няма различия в получените резултати, се налага да бъде подкрепено с конкретни данни, а не само декларативно /да се използват приложенията 17-27/. Достоинство на дисертационния труд в тази част е подробното представяне и тълкуване на резултатите. Те представляват ценен доказателствен материал. Обаче то се намалява от формулировки като „прави силно впечатление“, „бихме могли да направим извода...“, „вероятно...“ и т.н. За преодоляването им биха могли да се използват статистическите данни, диаграмите 8.-14. и таблиците 8.-10. Тогава изводите от 1.-6. /стр.168/ биха били подкрепени от конкретните статистически стойности.

Третият изследователски център „Въпросник за социална приспособимост“ е по авторски проект на В.Чочева. Представени са резултатите от изследването на 97 лица с увреждания /таблица 13., стр.172/. Самата таблица се нуждае от допълнение за общия брой по вертикала и оценка на статистическата значимост на броя на изследваните лица. Резултатите са представени в таблица 14. и 15. Те съдържат данни за отговорите по 11 въпроса. Информацията е по показателите пол, възраст, тип отговор /да, не/. Скалата на въпросите в таблица 14. се нуждае от допълнения по 2., 5., 7. и 11. въпрос. То се налага от отговорите „да“ и „не“. По втория въпрос е нужно диференциране на приемането на хората най-малко в две разновидности. По 5 въпрос трябва да има разграничаване на трудностите при общуване. В седмия въпрос самооценката за силните страни на лицето също е необходимо да се посочат няколко разновидности. Предпочитанията при контактите с хора с и без увреждания трябва да бъдат ранжирани. Без тези уточнения информацията е непълна и неточна. В двете таблици трябва да има и вертикален кумулативан сбор. По същия начин и таблица 15. трябва да бъде допълнена. Анализът на въпросите и в тази част е направена по същия модел, както при предходните центрове.

Дисертационният труд завършва с изводи за стигмата /предимства и негативно влияние/ и емпирически резултати от изследването, теоретически и приложно-практически резултати. Маркирани са научните приноси на труда. В. Чочева се е постарала да обобщи информацията от широкообхватното изследване. Така се постига логическо затваряне на целия изследователски цикъл. В тази част на труда се проявяват изследователските умения на докторанта. Затова ще се спра на достойнствата и минусите, които ще бъдат основание за формулиране на предложението ми до Научното жури.

Основателно на първо място се обсъжда основният проблем в дисертацията-стигмата /“стигма“ и „положителна стигма“/. Заслужава положителна оценка идеята да се покажат положителните обстоятелства за негативния фактор стигма /отхвърляне/. В случая е ценна идеята да се разкрие как един отрицателен /негативен/ фактор може да доведе до положителни резултати за лицата с увреждания /откриването, диагнозата и ранната намеса за преодоляване на дефицитите; провокирането на внимателно и позитивно отношение към лицата с увреждания; оценяване на депривиращите и фрустриращите условия, за да се намали неблагоприятното им въздействие; създаването на законови рамки за грижите към лицата с увреждания/. Обаче има логическо противоречие между формата и съдържанието на понятието „положителна стигма“. В.Чочева следва да посочи с коя част от изследването се доказва идеята в първото и четвъртото твърдение за предимствата на стигмата.. Същото се отнася и за негативното влияние на стигматизирането.

Принос в труда е очертаването на основните тенденции по изследвания проблем. Необходимо е уточняване в коя част от изследването се доказва, че интегративните тенденции в средното и висшето училище показват положителни обществени нагласи към хората с увреждания. Точки 2. и 3. от изведените резултати се нуждаят от конкретизиране. Точки 5. и 6. трябва да бъдат ясно и конкретно формулирани.

Изводите за теорията са представени в две точки. Формулировката на първата е приемлива. Недостатъчно ясна е мисълта, че стереотипите в обществените нагласи могат да бъдат пренебрегнати в значителна степен. Изследователският материал дава възможност да се направят сериозни теоретически изводи. Практическо-приложните изводи са представени значително по-добре. Изводите в т.1. и т. 2. се нуждаят от конкретизиране.

Приносният характер на дисертационния труд не е представен в своята пълнота. Заслужава висока оценка анализът на значителния масив от публикации по темата, подробното групиране, обобщаване и графичното представяне на емпирическия материал, а също така и статистическата му обработка. Формирането на личността на лицата с увреждания присъства перманентно в труда, но не се анализира.

4. Заключение

Дисертационният труд на В.Чочева притежава несъмнени достойнства. Разработката е посветена на изследване на отношенията между юноши и младежи с и без увреждания. Целта е да се намерят механизми за преодоляване на отхвърлянето /"стигмата"/ в обществените отношения между двете категории лица. За постигането ѝ докторантът проучва много публикации /70- на кирилица и 56- на латиница/. Оттам извлича сравнително новата категория „положителна стигма“. Използва я като тематичен фокус в своя труд. Използва инструменти за изследването, описани в публикациите. Изработва и свой собствен инструмент. Разработва методика на изследването /Дизайн на изследването/. Прилага актуални средства за статистическа обработка на емпирическите данни. Формира контингент за изследване от четири страни. Сама провежда изследователските процедури. Анализира изследователския материал и дава своето тълкуване на получените резултати. Формулира своето виждане за стигмата и стигматизирането на юноши и младежи с увреждания и ги съпоставя със съответен контингент без увреждания. Маркира съвременните тенденции по проблематиката. Посочва диференцирано резултатите от изследването /емпирически данни, теоретически изводи, практико-приложни изводи/. Накрая депозира собствената оценка за научните приноси в дисертационния труд. Дисертацията е в обем от 232 страници. Има 8 публикации по темата /3- самостоятелни и 5- в съавторство: 3- като втори и 2- като четвърти автор/. Към дисертационния труд има 31 приложения.

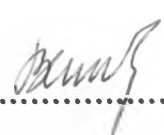
Забележките ми са: 1. В глава 2. са включени изследователски данни, които се отнасят към глава 3.- Анализ. 2. В приложения са включени таблици с резултатите от статистическата обработка, които трябва да служат като материал за анализ и изводи. 3. Липсва обобщителен анализ към 1. глава. 4. Резултатите от „Въпросник за социална приспособимост“ не са подложени на статистическа обработка, което намалява тяхната стойност. 5. В някои от случаите липсва обобщение на дискутирания материал.

Имам два въпроса: 1. В каква степен е изследвана и доказана връзката между стигмата и формирането на личността на лицата с увреждания? 2. Как В. Чочева решава логическото противоречие между формата и съдържанието на понятието „положителна стигма“?

Препоръката ми към докторанта е в бъдещите си изследователски дейности да насочи вниманието си в по-голяма степен към обобщението на изследователския материал и да разработва прецизно необходимия инструментариум.

Изразеното становище към дисертационния труд ми дава онование да декларирам, че критическите бележки не намаляват достойнствата му. Ето защо предлагам на уважаемото Научно жури да приеме защитата на **Велина Желева Чочева** и да ѝ присъди образователната и научната степен „доктор“ в област на висше образование 1. Педагогически науки, професионално направление 1.2. Педагогика, докторска програма „Специална педагогика /Социална работа/“ за дисертацията на тема „**Положителната стигма и формирането на личността на лица с увреждания в юношеска и младежка възраст**“.

София, 15.03.2019 г.

Рецензент:.....

/ Проф. Васил Х. Стамов- дпн/